

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԵԾ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ

(Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու ծննդյան
200-ամյակի առթիվ)

Խաչատուր Աբովյանը և Ռաֆֆին, գնահատելով մեր ժողովրդի կյանքում հայ եկեղեցու և հոգևոր իշխանությունների խաղացած դերը, բազմիցս նշել են, որ հայոց պետականության կորստից հետո կաթողիկոսները, թեմական առաջնորդները Հայաստանին տիրող տերությունների առջև ճանաչվել են հայոց ազգի ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչներ:

Նրանք անձնապես պատասխանատու են եղել այդ տերությունների առջև իրենց հովվապետության հանձնած համայնքի յուրաքանչյուր արարքի համար և իրավունք են ունեցել միջամտելու նրա ներքին կյանքին վերաբերող հարցերին:

Այդպես է եղել հայոց հոգևոր ղեկավարների դերը Պարսկաստանում, Թուրքիայում և հետագայում նաև Ռուսաստանում: Սակայն սակավաթիվ են հայ նշանավոր հոգևոր գործիչները, որոնք իսկապես քաղաքական հետադիմությամբ, անձնական նվիրվածությամբ և գործիմացությամբ կարողացել են հետևողականորեն պաշտպանել ու առաջ մղել ազգին հուզող հարցերը տիրող երկրների կառավարությունների առջև: Հայոց եկեղեցու այդ սակավաթիվ երջանկահիշատակ երախտավորներից են Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, Հովսեփ արքեպ. Արղությանը, Ներսես Ե Աշտարակեցին, Կարապետ արքեպ. Բագրատունին, Խրիմյան Հայրիկը և ուրիշներ, որոնք իրոք երկար տարիներ հաջողությամբ կարողացել

են պաշտպանել իրենց դժբախտ հոտի իրավունքներն ու շահերը:

Հայոց եկեղեցու այդ բարձրաստիճան հոգևորականության շարքում իր բազմաբեղուն հոգևոր ու հասարակական գործունեությամբ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին (մինչև 1801 թ., վարդապետ ձեռնադրվելը՝ Հովհաննես Բագրատունի): Նա ծնվել է 1779 թվականի մայիսի 18-ին Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Սպեր գավառի Հունուտ գյուղում և «թոռն էր Սպեր գավառի Հունուտ գյուղի իշխան Եղիկյան Կարապետի»: Նրա հայրը՝ Գրիգոր Բագրատունին, զբաղվում էր առևտրով: Դեռ չէր լրացել Հովհաննեսի տասը տարին, երբ ժանտախտից մահացան հայրը և փոքր եղբայրը, իսկ մայրը՝ Արեգնազանը, ամուսնացավ ուրիշ մարդու հետ: Մեկ տարի անց մահացավ նաև մայրը: Հոր՝ Գրիգոր Բագրատունու թողած կարողությունն անցավ նրա աներոջ որդու և մոր երկրորդ ամուսնու ձեռքը: Փոքրիկ Հովհաննեսին խորթ հայրը խեղճ որբից խլված ժառանգության դիմաց մի մարդասիրություն արավ՝ նրան տվեց մետաքսագործի մոտ արհեստ սովորելու: Այդ արհեստը նրա սրտով չէր, ուստի 1781 թվականին փախչում է իր վարպետից և գնում Ակն: Այստեղ Հովհաննեսը թեմական առաջնորդ Միքայել արքեպիսկոպոսի մոտ դառնում է «փոքրավոր», այսինքն՝ սպասավոր: Հովհաննեսը մետաքսագործ վարպետի մոտից փախչելու հա-

մար ստացել է «ուստադան դաշան» (վարպետից փախչող), իսկ Միքայել արքեպիսկոպոսի գրքերը ծածուկ վերցնելու և ընթերցելու համար՝ «քիթաբ խրիզի» (գրքերի զոդ) մականունները:

որտեղ նրա Հովհաննես անունը, Հայաստանաց եկեղեցու սովորության համաձայն, վերանվանվեց Կարապետ, երևի իր պապի՝ Կարապետի անունով:

Այնուհետև Կարապետ վարդապետ Բագ-

Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի

Տեսնելով Հովհաննեսի աչքաբացությունը, ընդունակությունը և սերը դեպի ուսումը, 1788 թվականին Միքայել արքեպիսկոպոսը նրան, իր միջոցներով, ուղարկում է Պոլիս սովորելու: Պոլսում Հովհաննեսը այն ժամանակվա նշանավոր հայագետ ուսուցիչների մոտ սովորում է հայոց քերականություն, ճարտասանություն, աստվածաբանություն, տրամաբանություն և թուրքերեն լեզու: 1795 թվականին Հովհաննես Բագրատունին լավ վկայականներով վերադառնում է իր բարերարի՝ Միքայել արքեպիսկոպոսի մոտ, որը մի քանի տարվա ընթացքում նրան ձեռնադրում է դպիր, սարկավագ, իսկ 1801 թվականին Ակն քաղաքի ս. Գևորգ եկեղեցում՝ վարդապետ,

րատունին Միքայել արքեպիսկոպոսի կողմից նշանակվեց Կարինի և Ակնի վիճակի եկեղեցիների ու վանքերի կալվածքների կառավարիչ: Կարապետ վարդապետի կառավարիչ դառնալը և նրա նկատմամբ որպես ուսումնական մարդու Միքայել վարդապետի ունեցած մեծ փառաճանությունը նախանձ է առաջացնում նրա մրցակից Հակոբ վարդապետի մեջ, բայց այդ նախանձը չէր կարող խանգարել նրան, քանի դեռ կենդանի էր իր մեծ բարերարը: 1804 թվականին մահանում է Միքայել արքեպիսկոպոսը: Հակոբ վարդապետը և իր կողմնակիցները աշխատում էին ժողովրդի առաջ վարկաբեկել Կարապետին, որպեսզի Հակոբ վարդապետը դառնա ոչ միայն կալվածքների կա-

նավարիչ, այլև թեմական առաջնորդ: Կարապետ Բագրատունին զգալով, որ Հակոբ վարդապետը, դառնալով թեմի առաջնորդ, կխանգարի իր գործունեությանը, 1808 թվականին մեկնում է Պոլիս և օգոստոսի 21-ին, Հովհաննես պատրիարքից նշանակվելով ուսույթան Մահմուդ II-ի (1808—1839 թթ.) հրովարտակով հաստատվելով Կարիմի թեմի առաջնորդ, վերադառնում է Էրզրում:

1811 թվականի նոյեմբերին Էջմիածնում Եփրեմ կաթողիկոսը Կարապետ վարդապետին ձեռնադրեց եպիսկոպոս: Դառնալով թեմական առաջնորդ, Կարապետ արքեպիսկոպոսը բարեկարգեց Կարնո թեմի եկեղեցիների կառավարման գործը: Իր նախորդների օրով Կարիմի և Ակնի թեմի բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր, նրանց կալվածքները հափշտակվել էին թուրք կառավարիչների կողմից: Կարապետ արքեպիսկոպոսի ջանքերով մեծ թվով եկեղեցիներ ու նրանց կալվածքները վերադարձվեցին թեմի տնօրինությանը՝ այդ թվում Էրզրումի սուրբ Աստվածածին վանքը: Նրան են վերագրվում Կարիմի Կարմիր վանքի և Խաչավանքի նորոգությունները:

Կարապետ արքեպիսկոպոսը անչափ մարդասեր ու կարեկցող էր աղքատների և թշվառների նկատմամբ: 1811 թվականին Էրզրումում տիրում էր մեծ սով: Մարդիկ սովից ստիպված ուտում էին, ինչ պատահեր՝ բույսեր, կոպտոն, մորթված անասունների աղիքներ, փորոտիք և այլն: Մի քանի մայրեր սովից փրկվելու համար իրենց երեխաներին փոխում էին մի քանի փութ զորենի կամ գարու հետ: Այդ ծանր օրերին իր սիրելի հոտին սովի ճիրաններից փրկեց Կարապետ արքեպիսկոպոսը: Նա թեմի եկեղեցիների և վանքերի շտեմարաններում ամբարած հացահատիկը բաժանեց սովյալներին: Կարապետ արքեպիսկոպոսը սահմանափակ, մոլեռանդ կրոնավոր չէր և սովի պատճառը չէր վերագրում Աստծուն, այլ ապաշնորհ կառավարությանը և մարդկանց: Կարապետ արքեպիսկոպոսը լավ էր հասկանում, որ մարդկային բարեկեցության միակ աղբյուրը աշխատանքն է: Դրա համար թե՛ Էրզրումում և թե՛ հետագայում Սխալցխայում նա աշխատում էր իր համայնքի մարդկանց ներգրավել հանրօգուտ աշխատանքի մեջ:

Թեմի եկեղեցիները, վանքերն ու դպրոցները մշտական հաստատուն եկամուտներով ապահովելու նպատակով Կարապետ Բագրատունին իր խնայած և ժողովրդից հանգանակած միջոցներով Էրզրումի նահանգում գնել էր ընդարձակ մարգագետիններ, արոտավայրեր և պահում էր ոչխար-

ների ու կովերի մեծ հոտեր, որոնց վաճառքից ստացված հասույթները ծախսում էր նրանց պահպանության վրա: Բացի դրանից նա Էրզրումում հիմնել էր «Ազգային գանձանակ», ուր ամեն հայ պարտավոր էր տալ իրական մի փոքր գումար գցել, որից հետո Կարապետ արքեպիսկոպոսը այդ գումարից վճարում էր տերության որոշակի հարկեր, իսկ մնացածը ծախսում էր աղքատների վրա: Այդ մասին իր օրհնության թղթի մեջ նա գրում է. «Առ ի թեթևացուցանելոյ զպահանջս բազմատեսակ հարկաց սահմանեցաք առ այն «զազգային գանձանակ»:

Կարապետ արքեպիսկոպոսը համոզված էր, որ ազգի առաջադիմությունը, բարեկեցությունը կախված են նրա կրթության և լուսավորության մակարդակից: Այդ նպատակով նրա անմիջական նախաձեռնությամբ, երբ Էրզրումում դեռ չկային թուրքական դպրոցներ, բացվում է իր անունը կրող Կարապետյան վարժարանը: Այդ դպրոցը գործում էր եկեղեցու միջոցներով և մեծ դեր է խաղացել Էրզրումի հայերի բարոյակրթական կյանքում: Այդ վարժարանում տարբեր տարիներին դասավանդել են նշանավոր հայկաբան-մանկավարժներ Հովհաննես վարժապետը (Արդար մականունով), Ծաքարճյան Գրիգոր պատվելին, Կարապետ վարժապետ վանեցին, Գևորգ Տեր-Հովհաննիսյանը և Կարապետ Չմշկյանը: Աղքատների երեխաների ուսումնառությունը ձրի էր: Ամեն տարի 40 աղքատ երեխաներ ձրի սովորում, կերակրվում և հագուստ էին ստանում Կարապետ արքեպիսկոպոսի միջոցներով:

Մեծ են նաև Կարապետ Բագրատունու մատուցած ծառայությունները ուսական գործին ու արքունիքին Էրզրում քաղաքի գրավման և Էրզրում քաղաքի ու նահանգի մոտ 50 հազար հայերի գաղթի կազմակերպման և ուսական սահմաններում վերաբնակեցման գործում: 1828 թվականին ուսական գործերը Կովկասի կառավարչապետ, գեներալ, Երևանյան կոմս Ի. Ֆ. Պասկևիչի հրամանատարությամբ մեկը մյուսի հետևից գրավեցին Կարսը, Ախալքալաքը, Ախալցխան, Բալազետը, Արդահանը և 1829 թվականի հունիսին մոտեցան Էրզրումին: Ռուսների ռազմական հաջողությունների մեջ մեծ էր հայերի մատուցած ծառայությունը և նյութական օգնությունը: Կարսի, Ախալցխայի և Բալազետի ազատագրման ժամանակ հազարավոր տեղացի հայեր գեներ ձեռքերին ուսանելի եղող մարտնչում էին իրենց երեկվա տիրողների դեմ:

1829 թվականի հունիսին, երբ ուսական

գործերը մոտենում էին Էրզրումին, գորահրամանատար Պասկևիչի խնդրանքով, Եփրեմ կաթողիկոսը Էջմիածնից Կարապետ, Բագրատունուն հղեց «Առաջնորդի Հայոց Կարնոյ» հասցեագրված կոնդակը, որով հանձնարարվում էր նրան հորդորել իր առաջնորդության ներքո գտնվող հայերին՝ օգնելու ռուսական զորքերին: Էրզրումի հայերին սպասվում էր «Բարթողիմեոսյան գիշեր», որը տեղի չունեցավ միայն սերասկյարի պալատ կանչված Կարապետ արքեպիսկոպոսի ճարպկության շնորհիվ: Այս կարողացել էր նախօրոք կաշառել թուրք թարգմանչին և աղավաղել կոնդակի բովանդակությունը: Թուրք փաշաների առջամբ փոխում է Էրզրումի հայերին սրի քաշելու և նախապես Կարապետ Բագրատունուն սպանելու վճիռը: Աստվանը որոշում է Էրզրումի հայերին դատապարտել քաղաքի շուրջը խրամ (փոս) փորելու, իսկ Կարապետ արքեպիսկոպոսից՝ բռնագանձել 40 քիսա (22 հագար) դուրուշ: Այդ ծանր աշխատանքը տևում է մոտ չորս ամիս, և տեղի հայերը կրում են շատ զրկանքներ ու նեղություններ: Սկզբում ինքը Կարապետ արքեպիսկոպոսն էլ ժամկոչի շորեր հագած երեք օր աշխատեց իր դժբախտ ժողովրդի հետ միասին, որից հետո Ղեկի փաշայի հետ ձի նստած շրջում էր քաղաքի շուրջը և ոգևորում հայրենակիցներին: Բազմաթիվ ընտանիքներ, որոնց ամուսինները աշխատում էին քաղաքի շուրջը, օրերով մնում էին քաղցած: Դարձյալ այդ օրհասական ծանր պահին նրանց օգնության հասավ «մեծավորը» (այդպես էին կոչում Կարապետ արքեպիսկոպոսին): Նա թեմի պահեստներից բաժանում է ցորեն, ալյուր, իսկ «Ազգային գանձանակից»՝ դրամ:

1829 թվականի հունիսին, երբ ռուսները արդեն գտնվում էին Էրզրումի մատույցներում, նրանցից ահաբեկված թուրքերը փորձում էին վրեժ լուծել հայերից: Նրանց կրոնամոլ, մոլեռանդ մոլլաները հրապարակներում քարոզում և հրահրում էին իրենց հավատակիցներին անխնա ջարդել «գալուրներին»: Այդ ընդհանուր արհավիրքի օրերին Կարապետ արքեպիսկոպոսը, կատաղած թուրքերի վրեժխնդրությունից փրկվելու համար, հարկադրված էր քաղցած ու ծարավ, երեք օր ու գիշեր անցկացնել Մանեռլյանի խնավ մկուղում: Հենց այդտեղից էլ նա մի նամակ ուղարկեց գեներալ Պասկևիչին մաքսատան բեռնակիր ֆերմանի միջոցով:

Այդ նամակում նա հրամանատարին հաղտնում է Էրզրումի քրիստոնյաների ծանր վիճակի մասին և միաժամանակ խոր-

հուրդ տալիս նրան, թե ո՞ր ճանապարհով, ո՞ր ուղղությամբ պետք է հարձակվել քաղաքի վրա, որպեսզի հեշտությամբ գրավվի այն: Այդ նամակը Պասկևիչի առաջ կարդաց և թարգմանեց ռուսերենի Սերովբե վարդապետ Կարնեցին:

1829 թվականի հունիսի 27-ի երեկոյան ժամը 3-ին քաղաքից ուղարկված թուրքական պատվիրակությունը ս. Նշան լեռան մոտ Էրզրումի բանալիները հանձնում է գեներալ Պասկևիչին: Կարապետ արքեպիսկոպոսը ձի նստած, վարժապետ Գրիգոր Ծաքարճյանի ուղեկցությամբ, բարձրանում է սուրբ Նշան լեռ, օրհնում ռուսական զորքի հաղթական մուտքը Էրզրում և մոտենում Պասկևիչին, որն ընդառաջ գալով համբուրում է խաչը ու գրկում նրան: Հունիսի 27-ի երեկոյան ժամը 8-ին, Պոլտավայի ճակատամարտի փառապանծ տարեդարձի օրը, ռուսական զորքերը Պասկևիչի առաջնորդությամբ և Կարապետ արքեպիսկոպոսի ուղեկցությամբ մտնում են Արևմտյան Հայաստանի նշանավոր կենտրոն Էրզրում քաղաք: Հուլիսի 7-ին Էրզրումի գրավման առթիվ Պասկևիչը կազմակերպում է շքեղ գորահանդես և ժողովրդական տոնահամբություններ, որոնց մասնակցում են քաղաքի հայությունն ու հոգևորականությունը՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Երեկոյան սերասկյարի պալատում կազմակերպվում է ճաշկերույթ, որին մասնակցում են ռուս հրամանատարները, Էրզրումի գրավման ականատես, ռուս մեծ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը, Կարապետ արքեպիսկոպոսը, հայ կաթողիկ համայնքի առաջնորդ Եփրեմ վարդապետ Սեթյանը և Սերովբե վարդապետ Կարնեցին:

1829 թվականի սեպտեմբերի 2-ի Ադրիանապոլսի պաշտնազորով Կովկասում Ռուսաստանին անցան Սև ծովի արևելյան ափերը, Ախալցխայի փաշայության մի մասը, Ախալցխա և Ախալքալաք քաղաքները, իսկ Էրզրումի, Բայազետի և Կարսի փաշայությունները վերստին վերադարձվեցին Թուրքիային:

Ռուս-թուրքական պատերազմը չարդարացրեց Ռուսաստանի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու հայ ժողովրդի փաշտպան դավոր հույսերը: Ադրիանապոլսի դաշնագրի լուրը ծանր հարված էր ռուսների կողմից գրաված ու Թուրքիային վերադարձվող փաշայություններում ապրող հայության համար: Դաշնագրից դժգոհ մնացին ոչ միայն արևմտահայերը, որոնք դրա համար քարոջական հիմք ունեին, այլև առաջին հերթին ինքը Պասկևիչը:

2-նայած Ադրիանապոլսի պայմանագրի յոթերորդ և տասներկուերորդ հոդվածներով օսմանկան կառավարությունը պարտավորվում էր ապահովել իրեն վերադարձված գավառներում ապրող քրիստոնյաների խաղաղ կյանքն ու հավատը, սակայն խոստումների ուժն ու հուսալիությունը Թուրքիայի նման քարքարոտական երկրում հայտնի էր հա՛րեհին: Կարապետ արքեպիսկոպոսը, քան որևէ մեկը, լավ գիտեր թուրքական կառավարության քաղաքականության մութ ծալքերը, որ ոռոսական զորքերի հետանալուց հետո հայերի վիճակը ավելի պիտի վատանա, նրանք ոռոսներին ցույց տված օգնության համար զոհ պիտի գնան մոլեռանդ թուրքերի վրեժխնդրությանը, ուստի բանակցելով գեներալներ Պասկևիչի և Պանկրատովի հետ «հրավեր» կարդաց իր ժողովրդին՝ ոռոսական զորքերի հետ միասին գաղթել Ռուսաստան: 1829 թվականի դեկտեմբերի 15-ին Էրզրում քաղաքի և նահանգի հայության անունից Կարապետ արքեպիսկոպոսը և 29 պատվավոր քաղաքացիներ իրենց ստորագրություններով ու կնիքներով մի աղերսագիր ներկայացրին Պասկևիչին, որով խնդրում էին թույլատրել գաղթել ու իրենց որպես բնակության վայր հատկացնել Ախալցխան ու նրա գավառը: 1830 թվականի մայիսի 15-ին Կարապետ արքեպիսկոպոսը ընդմիջտ թողեց պատմական հարձըր Հայք նահանգը: Նրա հորդորներով ու անմիջական առաջնորդությամբ 1830 թվականին Էրզրում քաղաքից և նահանգի հարյուրավոր գյուղերից, ճանապարհին բազում նեղություններ կրելով, մոտ 50 հազար (7298 ընտանիք) հայեր գաղթեցին և բնակություն հաստատեցին Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Մալկայում, Լոռի-Փամբակում և Շիրակում:

Էրզրումի և նահանգի հարյուրավոր գյուղերի միանգամից հայաթափ լինելը խիստ անհանգստացրեց թուրքական կառավարությանը: Նա չէր սպասում, որ հայերը, կամավոր կերպով, զանգվածաբար լքեն իրենց դարավոր հայրենիքը, հարազատների թարմ շիրիմները: Թուրքական արքունիքը դիմեց Պոլսի ոռոսական դեսպան Օռլովին, բողոքելով, որ Կարապետ արքեպիսկոպոսը հայերին բռնությամբ է գաղթեցնում: Գաղթը խափանելու համար թուրքական սուլթանը Պոլսի հայոց պատրիարքարանի միջոցով Կարապետ արքեպիսկոպոսին զրկեց թեմի առաջնորդի պաշտոնից և գաղթը խափանելու համար Էրզրում ուղարկեց նոր առաջնորդ Բարթոլոմիոս Եպիսկոպոսին, որին բոլոր գաղթականներն էլ պատասխանում էին՝ «Եթե անգամ Քրիստոսն ինքն իջնի

երկնքից, որպեսզի ներշնչի մեզ մնալ թուրքական տիրույթներում, մենք նրա խորհրդին էլ չենք հետևելու» (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1973 թ., № 2, էջ 214): Բազմափաստակ Լեոն, բարձր գնահատելով Կարապետ արքեպիսկոպոսի ունեցած հեղինակությունը և ազդեցությունը գաղթախանների վրա, գրում է. «Մի քան սակայն ճիշտ էր... եթե Քրիստոսի տեղ Կարապետ արքեպիսկոպոսը դուրս գար քաղմության առաջ և ասեր՝ ժողովուրդ, ետ դարձիր, ամենքն էլ հլու հնազանդությամբ կկատարեին այդ հրամանը: Բայց ժողովուրդը չէր վերադառնում, գնում էր, որովհետև չէր վերադառնում և գնում էր Կարապետ արքեպիսկոպոսը, որը մահավանդ այժմ դարձել էր այդ ժողովրդական հոժ գանգվածների հոգու և մտքի տերը» (Լեո, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մաս 2-րդ, Երևան, 1927 թ., էջ 242—243):

Գաղթի ժամանակ Կարապետ Բագրատունու ջանքերով Էրզրում քաղաքի և նահանգի գյուղերի եկեղեցիներից ու վանքերից հավաքվել և Ախալցխա է տեղափոխվել հոգևոր-մշակութային մեծ արժեք ներկայացնող 486 կտոր (13 սալ) եկեղեցական սպասքներ, անոթներ, մատուքներ, ձեռագրեր ու գրքեր (111 խաչ, 7 սկիհ, 17 սաղավարտ, 6 բուրվառ, 7 մետոնատուփ, 62 արծաթապատ Ավետարան, 4 փոքր արծաթեղեն), որոնք գեղեղվել են 1835—1837 թվականներին նրա նախաձեռնությամբ Ախալցխայում կառուցված սուրբ Փրկիչ հույակապ եկեղեցում:

Կարապետ արքեպիսկոպոսը բեղմնավոր տնտեսական, հասարակական և հոգևոր-մշակութային գործունեություն ծավալեց նաև Ախալցխայում և Ախալքալաքում՝ գաղթականների նոր բնակավայրերում բնակեցնելու և նյութապես օգնելու գործում: Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ 1830 թվականին հիմնադրվել է Ախալցխա քաղաքի աջափնյա մասը՝ պլանը, և հարյուրից ավելի գյուղեր ու մոտ 60 եկեղեցի: Էրզրումի Կարապետյան վարժարանի փոխարեն 1831 թվականին Կարապետ արքեպիսկոպոսը Ախալցխայում, թուրքական մզկիթում, բացեց Կարապետյան դպրոցը, որը հետագայում փոխադրվեց նրա միջոցներով 1842—1844 թվականներին կառուցված երկհարկանի բարաշեն շենքը: Անդրկովկասում Կարապետյան դպրոցն իր մշակութային նշանակությամբ երկրորդն էր Ներսիսյան դպրոցից հետո: Այնուհետև նրա օգնությամբ 1836 թվականին Ախալցխայում հիմնադրվեց սուրբ Մեսրոպյան արական դպրոցը:

1831 թվականից մինչև 1835 թվականը,

այսինքն գաղթի առաջին հինգ տարիներին, Կարապետ արքեպիսկոպոսի կյանքը ներկայանում է մեզ վշտերով, տանջանքներով ի մի պատկեր, նյութական և բարոյական մարտիրոսություն: Հինգ երկար ու ձիգ տարիներ մա հանգիստ չունեի իր գաղթական հողի անթիվ և անհամար, իրավացի ու անիրավացի, տեղին ու անտեղի պահանջներից, բողոքներից, զանգաստներից և մինչև անգամ հայհոյանքներից: Հատկապես ծանր վիճակ էր ստեղծվել Էրզրումից Ախալցխա գաղթած մոտ երեք հազար ընտանիք առևտրականների, արհեստավորների ու սևագործ բանվորների համար: Ախալցխայում սպառողներ և հումք չլինելու պատճառով նրանք անգործության մատնվեցին ու խիստ սնանկացան: Նրանց չփրկեց ո՛չ կառավարության բաց թողած դրամական նպաստը, ո՛չ էլ վերջին կահկարասիների վաճառքը: Ոմանք մինչև իսկ զանազան պատրվակներով նորից վերադարձան Էրզրում կամ ուղղակի դիմեցին փախուստի: Այսպիսի հազարավոր բողոքները և տրտունջները հետզհետե աճելով ու սաստկանալով պատճառ դարձան հրապարակային այն ցույցին, որ գաղթականները, հատկապես ստորին խավերը, իրենք թշվառության համար մեղավոր համարելով իրենց բարեբարին՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, ոգում էին իրենց գայությունը թափել նրա գլխին: 1834 թվականի սեպտեմբերի 23-ին սրերով, դանակներով և կացիններով զինված արք ու կանայք խառն բազմությամբ խնուցի Մկրտիչ հազարապետի առաջնորդությամբ շարժվում են դեպի Ռաբատ, «մեծավորի խուցը», նրան սրախողխող անելու: Հեռվից տեսնելով, որ այդ բազմությունը շտապում է դեպի իր տունը, Կարապետ արքեպիսկոպոսը անվրդով, մահն աչքերին, ընդառաջ է գնում նրանց և քերդից իրեն օգնության եկած ոռու զինվորների մասնակցությամբ, առանց արյունահեղության, զինաթափում կատաղած ամբոխին: Կարապետն իր հոտի վրա ազդելու և սանձելու համար մի գեներ ուներ՝ դաճարտասանության և հոնետորական արվեստին լավ տիրապետելն էր: Կատաղած գաղթականներին խաղաղեցնելով նրանց հրավիրեց Դաշդանի եկեղեցի և սկսեց մի քարոզ, որի ամեն ցողից կաթում էր ցատում ու կարեկցություն, հանդիմանություն և բարի խրատ, և որը ապացուցում էր կյանքի բարօրության մասին նրա ունեցած միանգամայն ճիշտ հայացքները: Մանրամասն նկարագրելով իր համայնքի արած չարություններն ու անկարգությունները Էրզրումում, հիշեցնելով նրանց պատճառով իր

կրած բազում վշտերն ու տառապանքները, ակներև դարձնելով նրանց նկատմամբ իր հայրական հոգատարությունը և մշտական պատրաստականությունը Կարողության սահմաններում օգնելու նրանց, Կարապետ արքեպիսկոպոսը խիստ հուզված ու արտաբանաբար աչքերով կշտամբեց այդ անմիտ թշվառներին, հասկացնելով, որ մի մարդու մի «մեծավորի» ուժերից վեր է նրանց բոլորին իրենց սրտի ուզածի համեմատ բավականություն տալ, փոխանակ իրենց ձեռքերն ու խելքը աշխատեցնելու, քան թե ամեն ժամանակ իրենց հույսը դնել մի դժբախտ «մեծավորի» վրա: Կարապետ հազարատունին իր ատենաբանությունը վերջացրեց հետևյալ սրտառու քառերով. «Մի լուսայք ի մարդիկ և ի գորութիւնս անցին, այլ լուսացէք յԱստուած և յողորմութիւն նորա... Բրտամբք երեսաց քոց կերիցես զհաց քոյ»: Այս կրակոտ քարոզով նա կարողացավ խաղաղեցնել դժբախտ գաղթականների գայությունը, որոնք ծունկ չոքելով նրա առաջ, ներողություն խնդրեցին՝ իրենց հետ տանելով պատկառելի ծերունու աչքերից թափած արտասուքները որպես «ի խայթ» և ի կշտամբանս սրտի ու խղճի:

Իր հոտի երեսից կրած բազում տառապանքների ու վշտերի մասին Կարապետ արքեպիսկոպոսը հիշատակում է իր այն «օրհնության» թղթի մեջ, որը 1856 թվականի մայիսի 23-ին, վախճանվելուց մի քանի օր առաջ, ուղղել էր «պատվարժան բահանայից, բարեճնունդ աստիճանավորաց, արժանահարգ իշխանյաց, բազմաշխատ ուստաբաշաց և արհեստավորաց՝ գաղթականաց Կարնո վերաբնակվելուց Ախալցխա»: «Նախնիք Ձեր,—գրում է նա,— և հարք գիտեին քաջ և բազումք ի ձեռք որք գիտեն և ակամատես եղեալ են ինքեանք, խոտովանեցեն, զի ես որքանեաց վշտուց և տառապանաց տարի լերկրին Օսմանեան լերեաց յայնժամեան խստաբարոյ մահմեդականագ, թշնամեագ քրիստոնէական աբեամբ գնեալ մերս Սուրբ եկեղեցոյ: Քանի քանիցս լատեան անողորմ սպարապետաց անցին և վեզիրաց մահու չարի կրեցի դառնութիւնս ըստ պարտաւորութեան իմում ի սեր սիրելեացդ իմոց և որդեգր հարազատիս» («Փորձ», 1876 թ. № 1, էջ 173):

Բացի այդչափ քարոյական հարվածներից, Կարապետ արքեպիսկոպոսը շատ անգամ ստիպված էր մեծամեծ նվեռներ տալ այս կամ այն ընչաքաղց փաշային, վեզիրին կամ մոլեռանդ մոլլային, ոռոճե կարող էին որևէ վնաս պատճառել իր հոտին: Էրզրումում շատ պաշտոնատար անձինք զանազան չնչին պատճառներով աշխատում

Էին նրանից մի բան պոկել, և նա հարկադրված էր բավականություն տալ բախտախնդիրներին՝ համուն հայ համայնքի անդորրության:

Էրզրումի թեմի առաջնորդ, նշանակվելու օրից մինչև մահ Կարապետ արքեպիսկոպոսը իր նպատակն է համարել հաստատուն եկամուտով ապահովել՝ ա) եկեղեցին, բ) Կարապետյան դպրոցը, որին նա անվանում էր «գալիթ եկեղեցու», գ) աղքատացնող: Այդ երեք վեճ նպատակներն էլ նա ուր եղել է, անձնվիրությամբ և հաջողությամբ առաջ է տարել: Նրա միջոցներով հազարավոր երեխաներ կրթություն են ստացել, նրա պաշտպանությամբ և հովանավորությամբ հարյուրավոր գաղթականներ հասել են քաղաքացիական և զինվորական բարձր պաշտոնների:

Կարապետ արքեպիսկոպոսը, օգուտ քաղելով ժամանակից և Թուրքիա փախած թուրքերի թողած կալվածքների էժանությունից, Ախալցխայում գնեց դատարկ տրեքներ, խանութներ, կրպակներ, իսկ գավառի Կարծախ, Դաղեշ, Խոզաքին, Խավետ, Կոնձոա, Կանաթխև, Ծիրա, Գոգաշեն, Կարավ, Բալաթուրան գյուղերում՝ վարելահողեր, արոտավայրեր, մարգագետիններ, որտեղ, ինչպես անում էր Էրզրումում, պահում էր անասունների հոտեր, որոնց վաճառքից ստացված հասույթները ծախսում էր սուրբ Փրկիչ եկեղեցու, Կարապետյան դպրոցի և աղքատների վրա:

Ինչպես Էրզրումում, այնպես էլ Ախալցխայում Կարապետ արքեպիսկոպոսը հետևողականորեն պայքարել է իր հայրենակիցների քաղաքացիական իրավունքների և արտոնությունների համար: Նա կարողացավ հասնել այն բանին, որ Ախալցխայի նոր թաղամասում բնակվեին միայն Էրզրումից գաղթած հայերը, աղքատ գաղթականների համար տներ կառուցել պետության հաշվին և գաղթական-առևտրականների ներմուծած ապրանքներից մաքս չվերցնել: 1831 թվականի հունվարի 10-ին հատուկ գրությամբ դիմեց Պասկևիչին՝ խնդրելով գաղթականների համար հիմնել ազգային դատարան և վերականգնել անվանի տոհմերի ժառանգական, ազնվականական տիրույթները և իրավունքները: Պասկևիչին նա գրում է. «Եթե բարեհաճեցի տերութիւն հաստատել ի մէջ նոր քաղաքին ազգային իրաւարան ինչ որ ունիցի իրաւունս դատելու զամենայն պակասաւորս և զդատելիս ըստ ծեսից ազգին յամենայն իրս կրօնական, քաղաքական և վաճառական, բացի ի մեծագոյն քրէական յանցանց, որք պատշաճին տերութեան դատարանին: Ոմանք

տունք ծանուցեալ էին ի մէջ օսմանցոց որպէս երեւիք ազնուատոհմք և պատուելիք. խնդրանք, զի նոյն արտօնութիւն ունիցին և այժմ ի մէջ բարերար և հայրենախնամ տերութեան ռուսաց թէ ինքեանք և թէ սերունդք նոցա» (Հանքեր Հայաստանի արխիվների, 1973 թ., № 2, էջ 148): Պասկևիչին փոխարինող Կովկասի նոր կառավարչապետ բարոն Ռոզենը մերժեց Կարապետ արքեպիսկոպոսի խնդրած այս արտոնությունները:

1837 թվականի հունվարի 20-ին Կարապետ արքեպիսկոպոսը Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի կողմից նշանակվեց և Նիկոլայ I-ի կողմից հաստատվեց Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմի առաջնորդ ու այդ պաշտոնում մնաց մինչև մահ:

1837 թվականի սեպտեմբերին Կարապետ արքեպիսկոպոսը Ախալցխայում ջերմ ու սիրալիր ընդունելություն ցույց տվեց Անդրկովկասի իր նորանվաճ երկրամասերն այցի եկած Նիկոլայ I կայսրին: Ռուսական զորքին և Էրզրումի հայերի գաղթին մատուցած ծառայությունների համար կայսրը ցանկանում է իմանալ, թե նա ինչ է խընդրում. Կարապետ արքեպիսկոպոսը կայսրին պատասխանում է. «Այս մի բուն քո նոր հպատակ ժողովուրդը պահպանեցի և պաշտպանեցի իմ թույլ ուժերով, մինչև քերի քո հզոր թևերի տակ. այնուհետև, մեծ արքա, դու եղիր սոցա հայրը և պաշտպանը. իմ հայ ազգը քեզ եմ հանձնում և քեզ՝ Աստծուն» («Փորձ», 1876 թ., № 1, էջ 190): Ընդունաշելով Կարապետ արքեպիսկոպոսի ցանկությունը, Նիկոլայ I-ը ևս մեկ տարով երկարաձգեց Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Ծալկայի գաղթականների հարկերից ազատ լինելու արտոնյալ ժամկետը:

1846 թվականի հունիսի 9-ին Կարապետ արքեպիսկոպոսը Էջմիածնում Ներսես Աշտարակեցուն օժեց կաթողիկոս որպես երիցագույն արքեպիսկոպոս: Այդ օրվանից նրանց միջև սկսվեց ներքին պայքար Վրաստանի թեմի եկամուտների և Կարապետի անձնական սեփականության շուրջը: Ներսես Աշտարակեցին ուզում էր, որ Կարապետը, իր թեմի դրամական հաշիվներով ու եկամուտներով, անվերապահ ենթարկվի նրան (մի բան, որ ինքը Ներսեսը, երբ Վրաստանի թեմի առաջնորդն էր, հաշվետու չեղավ Եփրեմ կաթողիկոսի առաջ): Այդ պայքարն այնքան սրվեց, որ Կարապետ արքեպիսկոպոսն ստիպված 1848 թվականի հոկտեմբերին թողեց Թիֆլիսը և վերադարձավ Ախալցխա՝ դեպի իր «սիրելի գաղթական ժողովուրդը»: Վրաստանի թեմի և Կարապետի հիմնադրած կոնսիստորիայի

դեկավարությունը Ներսես Աշտարակեցիին վերցրեց իր ձեռքը: Նա Վրաստանի թեմից հսկայական գումարներ տարավ, որով կառուցել տվեց Էջմիածնի լիճը և տնկեց անտառ: Ներսեսն իր հալածանքները շարունակեց նաև Ախալցխայում: Նա բռնությամբ վերցրեց Կարապետ արքեպիսկոպոսի կառուցած առանձնատունը, Կարապետյան դպրոցի և Տալքի հոգևոր կառավարության դեկավարությունը: Հալածանքի էին ենթարկվում նաև Կարապետի քարեկամները: Հետագայում Ներսեսն զգաց իր սխալը և հիշաշարությունը, որին մղում էին նրան շրջապատող նախաձեռնարդիկ: 1850 թվականին Ներսես Աշտարակեցիին, հաշտվելու նպատակով, Մակար վարդապետին (ապագա Մակար կաթողիկոսին) ուղարկեց Ախալցխա՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսին հրավիրելու Էջմիածին, բայց վերջինս հրաժարվեց ներկայանալ: 1852 թվականին Ներսես Ե կաթողիկոսն ստիպված ինքն եկավ Ախալցխա, իջևանեց Կարապետի տանը և նորից նրան հրավիրեց Էջմիածին: 1853—1856 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմը խանգարեց Կարապետ արքեպիսկոպոսին իրագործելու իր ուղևորությունը դեպի Էջմիածին: Այդ տարիներին նա օգնում էր ռուսական զորքերին, որոնց հրամանատարն էր հայազգի գեներալ-լեյտենանտ Բ. Հ. Բեհրեթովը, պաշտպանելու Ախալցխան թուրքական զորքերի ներխուժումից:

Կարապետ Բագրատունին վախճանվեց 1856 թվականի հունիսի 3-ին, Ախալցխայում: Նա թաղված էր իր նախաձեռնություններով կառուցած Ախալցխայի սուրբ Փրկիչ եկեղեցու գավթում: Նրա կենսագիր Հովակիմ (Շղիշե Վարդապետ) գեղամյալը 1876 թ. «Փորձ» ամսագրում գրում է, որ Ախալցխայի սուրբ Փրկիչ եկեղեցու գավթում գտնվում է մի անշուք գերեզման, որի շիրմի վրա չկա ոչ մի գիր և հիշատակություն: Այդ տապանաքարի տակ մինչև 1953 թվականը հանգչում էին «Կարապետ արքեպիսկոպոսի ոսկորտիքը»: Այդ, Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու ոսկորները չարժանացան ավանդական դարձած «հանգրստություն» ոսկորների» մաղթանքին: Նրա աճյունը տեղափոխվեց և ամփոփվեց քաղաքային գերեզմանատանը: 1956 թվականին՝ մահվան 100-ամյակի օրը, Ախալցխայի երախտագետ հայությունը նոր հուշարձան կանգնեցրեց իր սիրելի, քաղմաշարչար «մեծավորի» գերեզմանին:

Ռուսական կառավարության և Էրզրումի

հայերի գաղթին մատուցած մեծ ծառայությունների համար 1830 թվականի հոկտեմբերի 20-ին Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին պարգևատրվել է սուրբ Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանով:

Անուրանալի է Կարապետ արքեպիսկոպոսի մատուցած ծառայությունները, վաստակը հայոց եկեղեցուն, ռուսական կառավարությանը և մոտ 50 հազար Էրզրումի հայերի գաղթի կազմակերպման գործում: Նա հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության առաջին ջատագույներից է: Նրան երախտագիտությամբ են հիշել և հիշում Էրզրումի գաղթականների բոլոր անցյալ և ներկա սերունդները, որպես մեծ հայրենասերի և իր հովվապետության հանձնած հոտի բարեկեցության, կրթական և հոգևոր-մշակութային գործին նվիրված անխնայ գործչի:

Ամսագրային մեկ հոդվածում հնարավոր չէ ցույց տալ Կարապետ Բագրատունու քաղմամյա և քաղմաքեղուն գործունեությունը: Մեր հոդվածն ավարտում ենք մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանի հայոց եկեղեցու մեծ երախտավորին ձոնած «Առ զալուստ նորին քարձր սրբազնութեան տեսուն Կարապետ արքեպիսկոպոս Վրաստանի և Տալք» հայտնի քանաստեղծության տողերով:

Շոհնչ հողմաձայն են երգ գովութեանց,
Որք Քեզ ձայնեցան ի խուն ամբոխից,
Անդ միայն յագուրդ հետաքննին աչաց
Էր նոր տեսութիւն հիւրոցդ եկամտից...

Պատուար փրկութեան ազգին վշտահար
Տեսուչ և պաշտպան անյուս զաւակաց,
Յորոց երկամբեր թիկունս նեղահար
Բեռնեալ՝ ճնշէ ձեռն ժանդ ժամանակաց...

Անմահից պատկեր, պսակ քո դարու
Հայցեմ լինել Քեզ հովիւ քաջագուն.
Թողույ յանմոռաց սիրտս շնորհակալու,
Ազգաշէն ճգանց՝ անջինջ աստ զարձան:

Մարդասէր սրտիդ Քում ձայն նեղելոց
Լիցի զգալի յաւէտ քան զնցայն,
Որք անկուշտ ըղձից, անձնագուրդ շահոց
Զոհեն անպատկառ զփառս ազգին
համայն...

Օրհնեսցին նորա սուրբ կամք գթառատ՝
Որ ընդ վիշտս ազգին խնամօք գթացեալ
Ընտրեաց զՔեզ՝ լինել Հայր երախտապարտ
Զնորայն համօրէն գորդիս որբացեալ: